

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ
ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ХОЛДАРОВА ИРОДАХОН ВАЛИЖОНОВНА

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ГЕНЕРОНИМЛАРНИНГ
ЛИНГВОПРАГМАТИК ТАДҚИҚИ

10.00.01 – Ўзбек тили

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ
(PhD) ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати мундарижаси

Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)

Contents of Dissertation Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD)

Холдарова Иродахон Валижоновна

Ўзбек тилидаги генеронимларнинг лингвопрагматик тадқиқи 3

Холдарова Иродахон Валижоновна

Лингвопрагматическое изучение генеронимов в узбекском языке ...23

Kholdarova Irodakhon Valijonovna

Linguopragmatic study of generonyms in the Uzbek language 45

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works49

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ
ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ХОЛДАРОВА ИРОДАХОН ВАЛИЖОНОВНА

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ГЕНЕРОНИМЛАРНИНГ
ЛИНГВОПРАГМАТИК ТАДҚИҚИ

10.00.01 – Ўзбек тили

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ
(PhD) ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Фарғона – 2020

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида № В2020.2.PhD/Fil650 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Фарғона давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, рус, инглиз (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасида (www.fdu.uz) ҳамда «Ziyouet» Ахборот-таълим порталига (www.ziyouet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Искандарова Шарифа Мадалиевна
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Набиева Дилора Абдухамидовна
филология фанлари доктори, профессор

Собиров Абдулхай Шукурович
филология фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

Самарқанд давлат университети

Диссертация химояси Фарғона давлат университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 рақамли Илмий кенгашнинг 2020 йил «25» 08 соат 9⁰⁰ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19. Тел: (99873) 244-44-29; факс: (99873) 244-66-03; e-mail: fardu info@umail.ru.

Диссертация билан Фарғона давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (90-рақам билан рўйхатга олинган). Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19. Тел: (99873) 244-44-02

Диссертация автореферати 2020 йил «18» 08 кунни тарқатилди.
(2020 йил «18» 08 да 12 - рақамли реестр баённомаси).

[Handwritten signature]

А.Қосимов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, филол.ф.д., профессор

[Handwritten signature]
И.Ҳожалиев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш котиби, филол. ф.н., доцент

[Handwritten signature]
А.Мамажонов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филол.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида лисоний бирликларга ономасиологик нуқтаи назардан ёндашиш, турли сатҳга мансуб номинатив бирликларнинг яхлит семантик майдонларга бирлашиш асосларини белгилаш, луғавий бирликларнинг нутқ услубларида хилма-хил вариантларда намоён бўлиш жиҳатларини аниқлаш мунтазам эътиборда бўлган. Мазмуний бирликларни лексик-семантик ва прагматик асосда пухта ўрганиш, хусусан, генеронимларнинг ўзаро зидланиш асосларини очиб бериш, уларнинг семантик ва синтактик белгиларига таянган ҳолда синтагматик муносабатларини тадқиқ этиш, миллий-маданий хусусиятларини кенг ёритиш ҳам соҳа ривожини таъминловчи зарурий омиллардан ҳисобланади.

Дунё тилшунослигида лисоний бирликларга «мазмундан шаклга» тамойили орқали ёндашиш, соҳавий бирликларнинг умумий лексик системадаги ўрнини белгилаш, ҳар қайси бирликнинг шаклий-мазмуний тузилишидаги ўзига хосликларни аниқлаш устида кенг кўламдаги тадқиқотлар олиб борилган. Луғавий бирликларнинг услубий функциялари, уларнинг ассоциатив белгилари ҳамда миллий-маданий хусусиятларини атрофлича тадқиқ этиш ҳам тилшунослик фани олдидаги муҳим муаммолардан саналади.

Ўзбек тилшунослигида мустақиллик йилларида «мазмундан шаклга» тамойилига асосланган ономасиологик ёндашув асосида бир қатор тадқиқотлар майдонга келди. Бу тадқиқотларда лисоний бирликларнинг мазмуний гуруҳлари, тил-нутқ тизимидаги ўрни, қўлланилиш соҳалари етарлича таҳлил этилган. Бироқ «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонда таъкидланганидек, «Бугунги глобаллашув даврида ҳар бир халқ, ҳар қайси мустақил давлат ўз миллий манфаатларини таъминлаш, бу борада аввало ўз маданиятини, азалий қадриятларини, она тилини асраб-авайлаш ва ривожлантириш масаласига устувор аҳамият қаратиши табиийдир»¹. Мазкур Фармон соҳа мутахассислари олдида бир қатор муҳим вазифаларни кўяди. Шунга кўра, ўзбек тилшунослигида лексик макросистеманинг бир қисми бўлган генеронимларнинг ички лисоний белгилари, услубий имкониятлари, халқ маданиятини намоён этувчи лингвопрагматик хусусиятларини тадқиқ этиш лисоний бирликларнинг маъновий тузилиши, семантик-прагматик жиҳатлари борасида янги илмий хулосалар чиқариш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон «Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони / Халқ сўзи, 2019, 22 октябрь, № 218 (7448).

такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори, 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2909-сон Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги «Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги ВМҚ-304-сон Қарори, «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2019 йил 21 октябрдаги Президент Фармони ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш» устувор йўналиши доирасида амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Тилшуносликда лингвистик семантиканинг турлича йўналишлари пайдо бўлиши натижасида лисоний бирликларнинг мазмуний тузилишини муайян майдонлар асосида ўрганишга қулай имконият яратилди. Шу асосда лисоний бирликларга ономасиологик аспектда ёндашиш устуворлик қилмоқда¹.

Ўзбек тилшунослигида шу кунга қадар айрим мазмуний гуруҳларнинг лисоний таҳлилига оид бир неча ўнлаб тадқиқотлар майдонга келган² бўлса-

¹ Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Просвещение, 1976; Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги (ўзбек тилидаги нутқ феъллари материали асосида). – Тошкент: Фан, 1977; Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Тошкент: Фан, 1989; Искандарова Ш.М. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фанл. докт....дисс. автореф. Тошкент, 1999; Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. Тошкент: Маънавият. – 2004; Мухамедова С.Х. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари: Филол. фанл. докт.... дисс. автореф. Тошкент, 2007; Жабборов Э. Ўзбек халқ ўйинлари лексикаси (Жанубий Ўзбекистон материаллари асосида): Филол. фан. номз.... дисс. автореф. – Тошкент, 1998; Неъматова Г.Ҳ. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадий қўлланилиши: Филол. фан. номз ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998; Нишонова Н.Р. Ўзбек тилида “хайвон” архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: Филол. фанл. номз....дисс. автореф. Тошкент, 2000; Ҳақимова М. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари: Филол. фанл. номз....дисс. автореф. Фарғона, 2004; Вокқосова Д.В. Ўзбек тилидаги анемонимларнинг семантик таҳлили: Филол. фанл. номз....дисс. автореф. Фарғона, 2005; Қурбонова В.Қ. Локаллик ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши: Филол. фанл. номз....дисс. автореф. Тошкент, 2007; Тўрахожаева А.Х. Мустақиллик шароитида ўзбек тили ижтимоий-сиёсий лексикасининг тараққиёти: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2012; Жабборов Х. Ўзбек тилининг деҳқончилик лексикаси: Филол. фан. докт.... дисс. автореф. – Тошкент, 2017; Норбаева Ш.Х. Хоразм шеваларидаги кийим-кечак номларининг структур-семантик тадқиқи: Филол. филол. фан. бўйича фалсафа докт.. дисс.автореф. – Тошкент, 2017; Икрамова С.А. Оламнинг лисоний манзарасида макон категорияси ва миллий ўзига хослик: Филол. филол. фан. бўйича фалсафа докт.. дисс.автореф. – Фарғона, 2018 ва бошқалар.

² Данияров Р. Техническая терминология узбекского языка на современном этапе. Дисс... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1988; Дадабоев Х. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1981; Шамсиддинов Х. Термины в художественной речи: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1984; Мадвалиев А. Узбекская химическая терминология и вопросы ее нормализации: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1986; Абдиев М. Соҳа лексикасининг систем таҳлили муаммолари. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004; Ғуломова Г. Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти: Филол. фан. номз.... дисс. автореф. – Тошкент, 2005;

да, «яралиш» семаси асосида бирлашган генеронимларни муайян парадигма сифатида олган ҳолда, унинг узвлари ўртасидаги парадигматик, синтагматик, ассоциатив, антисемик муносабатларни изчил ўрганиш, бу бирликларнинг лингвопрагматик хусусиятларини таҳлил қилиш, миллий-маданий белгиларини аниқлаш муаммоси монографик тарзда кун тартибига қўйилган эмас.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Мазкур диссертация иши Фарғона давлат университети илмий тадқиқот ишлари режасининг «Тилни система сифатида тадқиқ этиш» йўналиши доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек тили генеронимларини семантик тадқиқ қилиш асосида бу лексемаларнинг лексик макросистемадаги ўрнини белгилаш, уларнинг нутқда қўлланилиши ҳамда ўзбек миллий маданиятига хос лингвопрагматик хусусиятларини тадқиқ этишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари этиб қуйидагилар белгиланди:

ўзбек тили луғат таркибидаги «яралиш» семали генеронимларнинг муайян парадигмага бирлашиш асослари ва инвариант-вариант муносабатларини аниқлаш;

генеронимлар билан нутқ жараёнида синтагматик муносабатга киришувчи лексемаларнинг мазмуний алоқадорлиги асосида уларнинг валентликларини очиб бериш;

генеронимларнинг ассоциатив хусусиятлари ва шу орқали уларнинг антисемик муносабатларини очиб бериш;

генеронимларнинг бадий ва илмий услублардаги ўрнини аниқлаш;

уларнинг халқ маданияти, урф-одатлари билан боғлиқ ҳолда эвфемик қўлланилишини очиб бериш;

генеронимлар билан паремиологик бирликлар муносабатини ёритиш.

Тадқиқотнинг объекти. Ўзбек тилидаги «яралиш» семали бирликлар тадқиқот ишининг объекти ҳисобланади. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг турли нутқ услубларидаги оғзаки ва ёзма матнлар, халқ оғзаки ижоди намуналари, жонли сўзлашув нутқи материаллари манба сифатида хизмат қилади.

Мираҳмедова З. Ўзбек тилининг анатомик терминологияси: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. Тошкент, 1994; Юлдашев И.Ж. Ўзбек китобатчилик терминологияси: шаклланиши, тараққиёти ва тартибга солиш: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. Тошкент, 2005; Исмаилов Ғ. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2011; Бердиев Х.Х. Ўзбек тилининг ўтовсозлик лексикаси: Филол. фан. бўйича фалсафа докт... дисс. автореф. – Самарқанд, 2017; Нарходжаева Х.Ш. Ўзбек тилида жараён англатувчи терминларнинг лингвистик хусусиятлари: Филол. филол. фан. бўйича фалсафа докт.. дисс.автореф. – Тошкент, 2017; Пазлиддинова Н.З. Ўзбек тили фитонимларининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалсафа докт.. дисс.автореф. – Фарғона, 2018; Джурабаева З.А. Ўзбек тилида экологик терминлар: Филол. фанл. бўйича фалсафа докт.. дисс.автореф. – Тошкент, 2018; Ҳақимова М.К. Ўзбек тилида абстракт отлар семантикаси: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. Тошкент, 2019; Эрматов И.Р. Ўзбек тилшунослик терминларининг шаклланиши ва тараққиёти: Филол. фан. бўйича фалсафа докт.. дисс.автореф. – Тошкент, 2019 ва бошқалар.

Тадқиқотнинг предметини ўзбек тилидаги «яралиш» семали луғавий бирликларнинг лингвопрагматик таҳлили ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертациянинг методологик асосини жамиятнинг доимий тараққиётда эканлигини акс эттирувчи фалсафий қарашлар, билиш назарияси ҳақидаги тушунчалар ташкил этади. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, зидлаш, қиёслаш, компонент ва контекстуал таҳлил, семантик-стилистик ва лингвопрагматик таҳлил методларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилар билан белгиланади:

ўзбек тилидаги насл, авлод, бўғин; туғилиш, юзага келиш, пайдо бўлиш; юзага келтириш маънолари билан боғлиқ «яралиш» семали генеронимларнинг муайян парадигмага бирлашиш асослари ва инвариант-вариант муносабатлари аниқланган;

генеронимлар билан синтагматик муносабатга киришувчи *туғмоқ*, *қўзиламоқ*, *қулунламоқ*, *тухум очмоқ*, *кўпаймоқ* сингари бирликларнинг мазмуний белгилари орқали уларнинг валентликлари очиқ берилган;

«яралиш» семали *ҳомиладор*, *бўғоз*, *туғилмоқ*, *бола*, *она*, *сут* каби бирликларнинг ассоциатив ва антисемик муносабатлари ёритилган;

генеронимларнинг прагматик хусусиятлари бадиий ва илмий услублардаги ўрни орқали кўрсатиб берилган;

генеронимларнинг эвфемизмлар, иборалар, мақоллар ва топишмоқлар билан муносабати очиқ берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

ўзбек тилидаги генеронимларнинг лингвопрагматик тадқиқи амалга оширилиши натижасида олинган хулосалар ўзбек лексикологияси, семасиологияси ҳамда лингвопоэтикасини янги илмий-назарий қарашлар билан бойитиши, услубшунослик ҳамда этнолингвистикага доир тадқиқотлар яратишда хизмат қилиши асосланган;

генеронимларнинг семантик-структур, услубий ва лингвопрагматик хусусиятларига оид натижалар лексикология, стилистика, лингвопрагматика соҳаси учун муҳим назарий қарашларнинг шаклланишига асос бўлиши исботланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги муаммонинг аниқ қўйилгани, чиқарилган хулосаларнинг қиёслаш, тавсифлаш, компонент, семантик таҳлил каби усуллар билан асослангани, «яралиш» семали лексемаларни изоҳлашда ўзбек тилининг изоҳли, этимологик луғатларига таянилганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти.

Диссертация натижалари ўзбек тили семасиологияси, терминология, лингвопрагматика ва этнолингвистиканинг тараққий этишида, уни илмий-назарий тавсиялар билан бойитишда муҳим назарий манба вазифасини ўтайди.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти семасиология, стилистика, лингвопрагматикага доир муаммоларни ҳал этишда, соҳа луғатларини

яратишда, миллий-маданий кадриятларимизни такомиллаштиришда катта амалий аҳамиятга эга эканлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ўзбек тилидаги генеронимларнинг лингвопрагматик тадқиқи юзасидан олинган илмий натижалар асосида:

илмий-тадқиқот ишидаги умумхалқ тили материаллари, халқ мақоллари, топишмоқларига хос сўзлардан фойдаланишга оид назарий қарашлар, амалий тавсиялар ва илмий хулосалардан 2011-2012 йилларда бажарилган И-2011-13-4 рақамли «Тарбиячиларни педагогик фаолиятга тайёрлаш» номли инновацион лойиҳа доирасида тайёрланган «Тарбиявий иш технологияси» мавзусидаги тренинг материалларини ишлаб чиқиш ҳамда «Таълим-тарбия жараёнига инновацион ёндашув» номли ўқув-услубий кўрсатмани яратишда фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 15 июндаги 89-03-2054-сон маълумотномаси). Натижада тарбиявий иш технологиясини яратиш, таълим-тарбия жараёнидаги инновацион усулларни самарали йўлга қўйишда сўзлардан тўғри фойдаланишга эришилган, зарурий ўринларда уларнинг ўзбекча муқобилига алмаштиришда фойдаланилган;

ўзбек тилидаги генеронимларнинг лингвопрагматик таҳлиliga доир назарий қарашлар, амалий тавсиялардан 2015-2017 йилларда бажарилган А-1-099 рақамли «Ўзбекистоннинг барқарор стратегик тараққиётида фуқаролик жамиятини янада ривожлантириш ва маънавий-ахлоқий хавфсизлигини таъминлаш концепцияларининг аҳамияти» номли амалий лойиҳада фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 15 июндаги 89-03-2054-сон маълумотномаси). Натижада иборалар, мақоллар ва эвфемик воситалардан ўринли фойдаланишга эришилган.

Диссертация иши натижаларидан Фарғона вилоят телерадиокомпаниясининг 2018-2019 йилларда «Очиқ мулоқот», «Долзарб мавзу», «Замондош», «Қадрият», «Маънавият – қалб кўзгуси», «Кун мавзуси», «Фарғона – 24» кўрсатувларида кенг фойдаланилган (Фарғона вилоят телерадиокомпаниясининг 2020 йил 10 июлдаги 228-сон маълумотномаси). Натижада ушбу телекўрсатув учун тайёрланган материалларнинг таъсирчанлиги, ранг-баранглиги ортган, мазмунан мукамаллашган, илмий далилларга бой бўлиши таъминланган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Диссертация натижалари 8 та илмий-амалий анжуманда, жумладан, 5 та республика миқёсида, 3 та халқаро илмий-амалий конференцияларда маъруза кўринишида баён этилган ҳамда апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси юзасидан 14 та илмий иш, шулардан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш учун тавсия этилган илмий нашрларда 6 та мақола, жумладан, 5 таси республика ва 1 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч асосий боб, умумий хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан ташкил топган. Ишнинг умумий ҳажми 134 саҳифадан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг «**Кириш**» қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати, муаммонинг ўрганилганлик даражаси, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, объекти ва предмети, усуллари аниқланган, республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги кўрсатилган, илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган.

Диссертациянинг биринчи боби «**Ўзбек тилидаги генеронимлар парадигмаси**» деб номланган бўлиб, унда ўзбек тилшунослигидаги ономасиологик тадқиқотлар таҳлили, генеронимларнинг тил тизимида тутган ўрни, бу лексемаларнинг нутқ жараёнидаги вариантлашиши ҳамда уларнинг семантик жиҳатдан мутаносиб бирликлар билан синтагматик муносабатга киришиши ҳақидаги фикрлар баён қилинади.

Ўзбек тилшунослигида тил бирликларини ономасиологик нуқтаи назардан ўрганиш Р.Расулов, Ш.Искандарова, А.Собиров, Г.Неъматова, Ҳ.Ҳожиёва, Н.Нишонова, Ф.Сафаров, М.Ҳақимова, Д.Воққосова, Б.Қурбонова, М.Эргашова, Л.Элмурадова сингари бир қатор олимлар томонидан кузатилган бўлиб¹, бу йўналишдаги тадқиқотларда лексиканинг объектив олам системасига бўлган муносабатини ўрганишга қизиқиш ортди.

Ўзбек тили лексик макросистемасининг бир қисми бўлган генеронимларнинг семантик тадқиқи масаласи ҳам бугуннинг муҳим муаммоларидан бири сифатида тадқиқот объекти қилиб олинishi зарур.

Профессор Ш.Сафаровнинг «Семантика» асарида генератив семантика хусусида сўз юритилар экан, «Олим (Н.Хомский – И.Х.) тақлиф қилаётган

¹ Расулов Р. Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Тошкент: Фан, 1989; Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон асосида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. докт... дисс. автореф. – Тошкент, 1999; Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. Тошкент: Маънавият. - 2004; Воққосова Д.В. Ўзбек тилидаги анемонимларнинг семантик таҳлили: Филол. фанлари номзоди ... дисс.автореф. Фарғона, 2005; Жабборов Х. Ўзбек тилининг деҳқончилик лексикаси: Филол. фан. докт... дисс. автореф. – Тошкент, 2017; Нарходжаева Х.Ш. Ўзбек тилида жараён англатувчи терминларнинг лингвистик хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалсафа докт.. дисс.автореф. – Тошкент, 2017; Неъматова Г.Х. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадиий кўлланилиши: Филол. фан. номз ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998; Нишонова Н.Р. Ўзбек тилида “хайвон” архисемали семемалар майдонининг мазмуний тадқиқи: Филол. фан. номз ... дисс. автореф. –Тошкент. 2000; Норбаева Ш.Х. Хоразм шеваларидаги кийим-кечак номларининг структур-семантик тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа докт.. дисс.автореф. – Тошкент, 2017; Пазлиддинова Н.З. Ўзбек тили фитонимларининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалсафа докт.. дисс.автореф. – Фарғона, 2018; Уракова З.С. Маскан отларининг луғавий-маъновий гуруҳи ва услубий хусусиятлари: Филол. фан. номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2011; Элмурадова Л.Н. Ўзбек тилида даража функционал-семантик майдони (белги даражаси микромайдони): Филол.фанлари номзоди ... дисс.автореф. Тошкент, 2011; Эргашова М.В. Ўзбек тилида локум ва локализация муносабати: Филол.фанлари номзоди ... дисс.автореф. Тошкент, 2011; Ўринова О.Т. Ўзбек тилидаги қорамолчилик терминларининг лексик-семантик тадқиқи. Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2007; Қурбонова Б.К. Локалик ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши: Филол.фанлари номзоди ... дисс.автореф. Тошкент, 2007; Ҳақимова М. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. Фил.фанл.номз. ...дисс.автореферати Фарғона, 2004 ва бошқалар.

синтактик таҳлилнинг асосида ҳар қандай мураккаб тузилишдаги гапни бир неча содда («ядровий» гапларга ажратиш мумкинлигини исботлаш мақсад-ғояси туради. Натижада грамматиканинг синтаксисга оид қатлами икки қисмдан таркиб топиши тахмин қилинади.

Генератив, яратувчи номини олган биринчи қисми ядровий, ўзак тузилмаларни яратувчи ёки ҳосил қилувчи қоидалар тизимидан иборат бўлса, трансформациялар грамматикаси деб аталган иккинчи қисмда тўпланадиган қоидаларнинг вазифаси – кичик миқдордаги «ўзак» гаплардан чекланмаган миқдордаги турли тузилишдаги (содда ва мураккаб) гапларни ҳосил қилишдир»¹.

Олим Н.Хомскийнинг фикрларини таҳлил қилар экан, генератив тилшуносликнинг асосий ғояси – яратувчанлик имконияти тилда табиатан мавжудлигини назарий жиҳатдан далиллаш эканини таъкидлайди².

Ўзбек тили луғат таркибидаги генеронимларни муайян система сифатида тадқиқ қилиш, гуруҳ доирасига кирган луғавий бирликларнинг ўзаро зидланиш асосларини очиб беришда уларнинг синтагматик муносабатлари ва прагматик хусусиятларини ўрганиш жуда катта аҳамият касб этади.

Профессор М.Ҳакимов лингвистик прагматика хусусида қуйидагиларни қайд этади: «Тилдан фойдаланувчи ҳар бир шахснинг нутқида фонетик сатҳдан то синтактик сатҳга қадар тил ва нутқ бирликларининг қўлланишида уларнинг ўзига хос вазифалари мавжуд бўлади. Сўзловчи нутқига оид ифоданинг қайсидир элементларида услубий белги ва маълум воситалар муаллифнинг ички руҳий олами ёки социал мавқе кўринишлари ҳақида маълумот бериш учун хизмат қилади. Буларнинг барчасини бирлаштирувчи аспект лингвистик прагматика ҳисобланади»³.

Ўзбек тилшунослигида муайян маъно гуруҳини ташкил этган генеронимлар алоҳида тарзда монографик ўрганилмаган. Фақат айрим тадқиқотларда жинс тушунчасининг ифодаланишига доир қарашлар ёритилган⁴. С.Мухамедованинг докторлик диссертациясида «объектни яратиш» семали ҳаракат феъллари сифатида *тўқимоқ, ясамоқ, тикламоқ, ростламоқ, қурмоқ, солмоқ* сингари феъллар келтирилади⁵.

Мазкур тадқиқот иши эса тирик мавжудотларга хос бўлган генеронимлар тадқиқига бағишланган. Чунки манбаларда генерациянинг давомийлик бўлиб, туғилиш маъносини англатиши, *генерация* атамасининг насл, авлод, бўғин; туғилиш, юзага келиш, пайдо бўлиш; юзага келтириш маъноларини ифодалашни кўрсатиб ўтилади.

¹ Сафаров Ш. Семантика. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2013. – Б.191-192.

² Сафаров Ш. Семантика. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2013. – Б.193.

³ Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. Тошкент: Akademnashr, 2013. – 60-61-бет.

⁴ Мусаева Ф.Т. Ўзбек тилида жинс тушунчасининг ифодаланиши: Филол. фан. бўйича фалсафа докт.. дисс.автореф. – Тошкент. – 2019.

⁵ Мухамедова С.Х. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари: Филол. фанл. докт.... дисс.автореф. Тошкент, 2007. – 22-бет.